

**ทุนทางสังคมและการเสริมสร้างพลังชุมชนในการพัฒนา
กรณีศึกษา: บ้านคำบง ตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น**
**SOCIAL CAPITAL AND COMMUNITY EMPOWERMENT FOR DEVELOPMENT: A CASE STUDY OF
KHAMBONG VILLAGE, SA-AD SUBDISTRICT NAMPHONG DISTRICT, KHON KAEN PROVINCE**

อุมาสวรรค์ คุณสิงห์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อภิศักดิ์ วีระวิสิษฐ์
สาขาวิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

งานการวิจัยเรื่องทุนทางสังคมและการเสริมสร้างพลังชุมชนในการพัฒนา มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและประเมินทุนทางสังคมที่มีอยู่ในพื้นที่ทั้ง 3 ประเภท ได้แก่ ทุนมนุษย์ ทุนสถาบัน ทุนวัฒนธรรม และเพื่อสร้างทางเลือกในการเสริมสร้างพลังชุมชนโดยการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนาในการดำเนินการวิจัยเห็น การวิจัยและเก็บรวบรวมข้อมูล ด้วยวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยกำหนดประเด็นคำถามที่เกี่ยวข้องเพื่อดำเนินการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับกลุ่มเป้าหมาย 5 กลุ่ม จำนวน 50 ราย ได้แก่ ผู้นำชุมชน คณะกรรมการกองทุน เจ้าหน้าที่รัฐ ผู้นำศาสนา และประชาชนทั่วไป จากนั้นได้สร้างกระบวนการในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และวางแผนในการพัฒนาทุนเพื่อสร้างทางเลือกในการเสริมสร้างพลังชุมชนโดยการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา ผลการวิจัย พบว่า

ประเด็นแรก ประเมินการมีอยู่ของทุนทางสังคม ทั้ง 3 ประเภท ได้แก่ ทุนมนุษย์ ทุนสถาบัน และทุนวัฒนธรรม พบว่า 1) ทุนมนุษย์ ชุมชนได้มีการตั้งศักยภาพของคนในชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ตามขีดความสามารถและข้อจำกัดในรูปแบบของการถ่ายทอด แลกเปลี่ยนให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน 2) ทุนสถาบัน นอกจากบ้าน วัด โรงเรียนชุมชนยังให้ความสำคัญกับกลุ่มสถาบันทางการเงินที่เป็นรูปแบบการออมทรัพย์เนื่องจากมีการแปลงรูปมาเป็นการจัดสวัสดิการให้คนในชุมชน นอกจากนี้ยังมีหน่วยงานภาครัฐ/เอกชนที่เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานแต่ยังขาดการบูรณาการอย่างจริงจัง 3) ทุนวัฒนธรรม ชุมชนยังคงปฏิบัติตามฮีต 12 คอง 14 แต่บางอย่างเริ่มสูญหายทำให้ระบบความสัมพันธ์และการพึ่งพากันลดน้อยลงไปด้วย ประเด็นที่สอง ทางเลือกในการเสริมสร้างพลังชุมชนให้เกิดการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา มี 4 ประการ คือ 1) การสร้างความรู้ ความเข้าใจของทุนทางสังคมโดยชุมชนและภาคีเครือข่ายตระหนักถึงการใช้ประโยชน์อย่างคุ้มค่า 2) การค้นหา รวบรวม จัดหมวดหมู่ และการจัดทำแผนที่ทุนทางสังคม 3) การนำทุนทางสังคมมาถ่ายทอด อนุรักษ์ พัฒนา จะช่วยเสริมสร้างให้ชุมชนรู้จักวิเคราะห์ที่แก้ไขปัญหา และ 4) การพัฒนาทุนอย่างต่อเนื่อง ในลักษณะกิจกรรมเฉพาะกลุ่ม ลงแรงช่วยเหลือกัน ป้ำเพ็ญประโยชน์ หรือถ่ายทอดภูมิปัญญา ด้วยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน

ข้อเสนอแนะด้านนโยบาย 1) รัฐควรมีการกำหนดนโยบายตามยุทธศาสตร์การพัฒนาของระดับท้องถิ่นและระดับประเทศให้จัดตั้งกองทุนเพื่อพัฒนาและสนับสนุนทุนทางสังคมให้เป็นโครงข่ายทุนทางสังคมในระดับพื้นที่รวมทั้งเป็นผู้จัดการศึกษาอย่างจริงจัง และพัฒนาเป็นองค์ความรู้ 2) ควรนำเอาเทคโนโลยีเข้ามาเป็นเครื่องมือจัดทำแผนที่ทุนทางสังคมสามารถเผยแพร่ไปในระดับตำบล อำเภอ จังหวัดและระดับประเทศ ข้อเสนอแนะด้านการพัฒนา 1) ชุมชนควรมีการสำรวจรวบรวมและจัดทำแผนที่ทุนทางสังคม 2) ควรใช้กระบวนการวิเคราะห์ สังเคราะห์บทเรียนจากการใช้ทุนทางสังคมร่วมกับภาคีเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง 3) หน่วยงานหรือองค์กรในพื้นที่ควรส่งเสริม สนับสนุนให้ความสำคัญเรื่องทุนอย่างจริงจัง 4) ชุมชน ควรมีศูนย์เรียนรู้ในเรื่องของทุนทางสังคม เพื่อเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

คำสำคัญ: ทุนทางสังคม, การเสริมสร้างพลังชุมชน

ABSTRACT

The objectives of this research were 1) to study and evaluate social capital within the area with three kinds: human capital, institute capital and culture capital, and 2) to create choice in community empowerment using social capital in development. The researcher specified process and steps in implementing the research and collected data through qualitative method by designating related questions to carry out in-depth interview with 50 individuals among five target groups, consisting of community leaders, capital committee, state officials, religious leaders and general people. The researcher then created knowledge exchanging process and made a plan for capital development as the choice in community empowerment using social in development. The findings:

1. Evaluating social capital with three kinds: human capital, institute capital and cultural capital. For human capita, the community drew forth its people's potential to benefit the Community and limitation in form of transferring and exchanging knowledge. For institute capital, besides homes, temples and schools, the community gave important to all financial groups in form of money saving, which was changed to welfare service to the community's people. In addition, state and private sectors which participated in this management still lacked Real integration. As for cultural capital, the community still practiced Heet 12 and Khong 14, but something began to disappear, resulting in the decrease of relationship and inter-dependence patterns.

2. Choice in community empowerment for development using social capital consisted of four issues: First was creating knowledge and understanding of social capital by the community and member network to be aware of the utmost benefits. Second was research, data collection, Classification and preparation for 9 social capital maps. Third was social capital going through transferring, preserving and rehabilitating to promote the community's knowledge to analyze and solve the problem. Fourth was continuous capital development in terms of group activities, cooperative work, charity wok or local wisdom transfer with joint leaning process.

Suggestions: For policy, the state 1) should design the policy according to development strategies at local and national levels to set up development capital and support social capital as network at local level as well as being a serious educational manager developing it into knowledge, 2) should introduce technology as instrument for preparing a social capital map to be disseminated at sub-district, district, province and national levels. For practice the community, 1) should survey, collect and prepare a social capital map, 2) should apply analytical process, synthesize lessons through social capital jointly with member network continuously; 3) local sector should promote and support this capital seriously; and 4) the community should have a learning center dealing with social capital, bringing about exchanging knowledge together.

Key words: Social capital, Community Empowerment

บทนำ (Introduction)

การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (ปี พ.ศ. 2504) - ฉบับที่ 10 (ปี พ.ศ. 2550 - 2554) ส่งผลให้ประเทศไทย มีความเจริญก้าวหน้าตามระบบทุนนิยมเพื่อนำไปสู่ความทันสมัยในยุคโลกาภิวัตน์

ซึ่งเปิดโอกาสให้ประชาชนมีการเรียนรู้หรืออย่างไรพร้อมแดน มีความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ แต่ผลกระทบจากการพัฒนาเกิดความเสื่อมถอยทางด้านวัฒนธรรม ขาดสัมพันธภาพที่ดีต่อกันซึ่งเน้นรากฐานของความสุข ความมั่นคงและความเข้มแข็งของชุมชน และที่เกิดต่อเนื่องยาวนาน คือวิกฤติของชนบทที่เป็นฐานรากของชาติ บางแห่งอยู่ในสภาพที่เกือบล่มสลายด้วยปรากฏการณ์ที่เห็นไม่ว่าจะเป็นความยากจน การสูญเสียและเสื่อมโทรมของธรรมชาติและสภาพแวดล้อม การสูญเสียพลังคนหนุ่มสาวให้กับภาคสังคมเมือง ความผูกพันเอื้ออาทร ร่วมแรงร่วมใจของผู้คนเสื่อมคลายลง ผู้คนขาดความรู้ความสามารถและขาดอำนาจในการตัดสินใจ การเข้าครอบงำชนบทโดยกลไกของรัฐที่บั่นทอนศักยภาพของชุมชน ค่านิยมการดำรงชีวิตแบบเรียบง่ายเปลี่ยนไปเป็นความฟุ้งเฟ้อตามแบบสังคมบริโภคนิยม สถาบันครอบครัวและชุมชนอ่อนแอ ก่อให้เกิดปัญหาสังคมตามมามากมาย เช่น ปัญหายาเสพติด โสเภณี โรคนิวโรคและปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (เอนก นาเคบุตร, 2545) ชุมชนเมืองและชุมชนชนบทอ่อนแอและล่มสลาย ประชาชนขาดคุณภาพและยากที่จะทำงานร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสงบสันติสุข เพราะวัฒนธรรมตะวันตกที่แพร่ระบาดเข้ามาในสังคมไทยเป็นวัฒนธรรมบริโภคนิยม

อย่างไรก็ตามบทบาทภาครัฐยังคงเป็นผู้ชี้แนะและผู้คอยกำกับกิจกรรมการพัฒนามาโดยตลอด ทำให้สังคมชนบทสูญเสียความเป็นตัวของตัวเอง สูญเสียศักยภาพที่เคยดูแลตนเองตั้งแต่รุ่นปู่ ย่า ตา ยาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องยารักษาโรค การศึกษา การประกอบอาชีพ การอบรมสั่งสอนและการสืบสานวัฒนธรรม ตลอดจนการแก้ไขปัญหาของชุมชนเอง ซึ่งหากจะทำให้สังคมไทยอยู่รอดได้จำเป็นต้องมีการฝึกความสามารถของภาคส่วนต่างๆ รวบรวมฐานทุนทางทรัพยากรและภูมิปัญญา ที่มีอยู่มาใช้ในการพัฒนา เตรียมการ ป้องกันรองรับต่อเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต หรือที่เรียกว่า “การสร้างภูมิคุ้มกัน” ให้เกิดขึ้นแก่สังคมชนบทไทย (ประเวศ วะสี, 2550 ; เสรี พงศ์พิศ, 2552; Barker., 2005 อ้างถึงใน อภิศักดิ์ วีระวิสิษฐ์ และคณะ, 2552) ซึ่งปรากฏการณ์เหล่านี้ได้เกิดขึ้นมาอย่างยาวนาน ขณะที่รัฐพึ่งเริ่มต้นตัว และเห็นความสำคัญของชุมชนอย่างจริงจัง วิกฤติเศรษฐกิจในปี 2540 ย้ำให้เห็นว่า ถึงแม้อำนาจทางการเมืองอำนาจของราชการหรืออำนาจเงินไม่สามารถแก้ปัญหาได้ แต่ ชนบทหลายแห่งยังมีข่าวปลุกให้กินอิ่มหน้า กลุ่มออมทรัพย์ยังคงมีเงินออมสม่ำเสมอ ในโรงเรียนยังคงมีครูที่ไม่เพียงแต่เพียงพร่ำสอน แต่ยังเป็นผู้ชี้ช่องทางทำกิน ในวัดยังมีพระนักพัฒนา ที่ใช้หลักศาสนาประยุกต์ให้สังคมชนบทร่มเย็น นั่นคือ พลังทางสังคม ที่แก้ปัญหาเรื่องนี้ได้ หรือที่เรียกพลังนี้ว่า “ทุนทางสังคม” ที่สืบทอดความรู้จากภูมิปัญญาที่ถือว่าเป็นทุนทางสังคมและทุนมนุษย์ ที่เป็นที่ยอมรับและเป็นการถ่ายทอดเรื่อยมา อาจไม่ได้รับการถ่ายทอดออกมาในรูปแบบแนวคิดทฤษฎีที่เป็นระบบแบบสังคมตะวันตก แต่มีการแสดงออกผ่านวิถีชีวิต ประเพณี วัฒนธรรม การทำมาหากิน การดูแลสุขภาพ ความเป็นอยู่ของครอบครัวในชุมชน การจัดการทรัพยากร การแก้ไขปัญหาและการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้มีความเหมาะสมกับสภาพความเป็นอยู่และสภาพแวดล้อมที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา

ดังนั้น แนวคิดการพัฒนาที่เคยเน้นเศรษฐกิจเปลี่ยนเป็นการพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลาง เน้นการมีส่วนร่วมของคนไทยในทุกภาคส่วน และสร้างความสมดุลระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจสังคม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การที่สังคมจะพัฒนาได้ จำเป็นที่จะต้อง เริ่มต้นพัฒนาในหน่วยย่อยของสังคม อันได้แก่การพัฒนาคน ครอบครัว หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด และประเทศ โดยจะเริ่มการพัฒนาสังคมในหน่วยย่อยไปสู่การพัฒนาสังคมที่เป็นหน่วยใหญ่ๆ มีจุดเริ่มต้นที่เหมือนกันคือการพัฒนาที่ตัวบุคคล ถ้าได้รับการพัฒนาให้เป็นบุคคลที่มีจิตใจดี มีความเอื้อเฟื้อ มีคุณธรรม รู้จักพึ่งตนเอง ร่วมมือร่วมใจกัน มีความคิดริเริ่มดี มีความเชื่อมั่นในภูมิปัญญาของตนและพร้อมที่จะรับความรู้ทางด้านวิชาการวิชาชีพและข้อมูลข่าวสารที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า “ทุนทางสังคม” จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะช่วยเสริมสร้างวิถีชีวิตที่ดีงามของคนในสังคมสามารถเรียนรู้และแก้ไขปัญหาในยามที่เกิดวิกฤติทางเศรษฐกิจ สังคม ซึ่งคนส่วนใหญ่อาจจะมองไม่เห็นถึงการนำทุนที่มีอยู่มาใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยมองข้ามสิ่งที่มีอยู่ใกล้ตัว แต่รับเอาทุนทางวัฒนธรรมตะวันตกและสิ่งใหม่ๆ เข้ามา ทำให้สิ่งเหล่านี้ดูถูกกลั่นกินคุณค่าดั้งเดิมที่มีอยู่จนหายไป

ผู้วิจัยได้คัดเลือกพื้นที่เพื่อใช้ในการศึกษา คือ บ้านคำบง ตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น เนื่องจากเป็นพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่มีลักษณะกึ่งชุมชนเมือง อยู่ใกล้โรงงานอุตสาหกรรม วิธีการดำเนินชีวิตมีทั้งภาคเกษตรและ

ภาคอุตสาหกรรม ชุมชนยังคงพึ่งพาอาศัยกันด้วยระบบเครือญาติ ให้ความสำคัญกับ ศาสนา วัฒนธรรม ประเพณี และเป็นชุมชนดั้งเดิมที่มีศักยภาพในเรื่องทุนทางสังคมที่เข้มแข็ง รู้จักนำเอาทรัพยากรในพื้นที่มาใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยการแปลงรูปและการสร้างคุณค่า จึงเป็นแรงจูงใจให้ผู้อยู่ต้องการที่จะศึกษาและประเมินความมีอยู่ของทุน ทั้ง 3 ประเภท รวมทั้งการหาแนวทางในการสร้างทางเลือกสู่การพัฒนาทุนให้มีการนำทุนทางสังคม ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยใช้กระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการศึกษาและประเมินสถานะสู่แนวทางการแก้ไขปัญหาด้วยตนเองโดยอาศัยทุนทั้ง 3 ส่วน มาเป็นตัวเชื่อมโยงและพัฒนาทุนในพื้นที่ให้มีความเข้มแข็งและเกิดความยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์ (Objectives)

- 1) เพื่อศึกษาและประเมินทุนทางสังคมที่มีอยู่ในพื้นที่ทั้ง 3 ประเภท ได้แก่ ทุนมนุษย์ ทุนสถาบัน และทุนวัฒนธรรม
- 2) เพื่อสร้างทางเลือกในการเสริมสร้างพลังชุมชนโดยการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา

ระเบียบวิธีวิจัย (Research methodology)

ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาข้อมูลโดยใช้หลักการมีส่วนร่วมกับกลุ่มเป้าหมาย 5 กลุ่ม ได้แก่ ผู้นำชุมชน คณะกรรมการกองทุน เจ้าหน้าที่รัฐ ผู้นำศาสนาและประชาชนทั่วไป โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative method) ที่กำหนดผู้มีส่วนร่วมในการทำวิจัย วิธีการ เครื่องมือในการวิจัย การเก็บรวบรวมข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล กล่าวโดยสรุปแล้ววิธีการศึกษาและจัดเก็บข้อมูลผู้วิจัยได้ใช้ 2 ลักษณะ ได้แก่

- 1) ศึกษาและเก็บข้อมูลจากข้อมูลปฐมภูมิ (Primary data) โดยการสังเกต (Observation) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) การเยี่ยมบ้าน การจัดกลุ่มสนทนา (Focus group) การจัดประชุมเพื่อจัดการความรู้ (Knowledge management) เป็นการถอดองค์ความรู้ในประเด็นศึกษาสถานการณ์และข้อมูลพื้นฐานทั่วไปของชุมชน การประเมินสถานะของทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชน ตลอดจนการหาแนวทางในการส่งเสริมให้เกิด การนำทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา ซึ่งกลุ่มเป้าหมาย ประกอบด้วย (1) ผู้นำชุมชน ผู้นำกลุ่ม/องค์กรในพื้นที่ รวมทั้งผู้นำที่ไม่เป็นทางการอาชีพราษฎร ชาวบ้าน อดีตผู้นำชุมชน ผู้อาวุโสของชุมชน ผู้รู้ รวม 15 คน (2) คณะกรรมการกองทุน รวม 10 คน (3) เจ้าหน้าที่จากภาครัฐที่ดำเนินงานในพื้นที่ จำนวน 6 คน (4) ผู้นำทางศาสนา จำนวน 2 คน (5) ประชาชนทั่วไปที่เป็นผู้นำครอบครัวและมีบทบาทสำคัญในชุมชน จำนวน 17 คน รวมจำนวน 50 คน
- 2) ศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูล จากแหล่งข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary data) เป็นการศึกษาค้นคว้าจากเอกสาร วิชาการ บทความ แนวคิด ทฤษฎี องค์ความรู้ และผลงานศึกษาวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยการรวบรวมข้อมูลมีสอง (Secondary data) และรวบรวมข้อมูลจากภาคสนามโดยการใช้แบบสำรวจข้อมูล และการสร้างแบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structure interviews)

ผลการศึกษา (Results)

ผลการศึกษา *ประเด็นแรก* เป็นการศึกษาและประเมินทุนทางสังคมในพื้นที่ ส่วนประเด็นที่สอง ทางเลือกในการเสริมสร้างพลังชุมชนโดยการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา ผลการศึกษาจากการประเมินการมีอยู่ของทุนทางสังคม (Social capital) ทั้ง 3 ประเภท ได้แก่ ทุนมนุษย์ ทุนสถาบัน และทุนวัฒนธรรม พบว่า

- (1) ทุนมนุษย์ (Human capital) พบว่าทุนมนุษย์ จำแนกออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มแรกกลุ่มที่เป็นปราชญ์ชาวบ้าน ซึ่งประกอบไปด้วย หมอยาสมุนไพร หมอดิน หมอนวดแผนโบราณ หมอตำแย หมอลำ หมอพื้น หมอแคน หมอพนหัวเด็ก หมอจับเส้นจับเอ็น หมอดู หมอต่อกระดูก หมองู หมอพร้าหม และยังมีผู้ชำนาญด้านการจักสาน การทอเสื่อ

ช่างไม้ การแปรรูปขนม มัคคทายก ศาสนาวัฒนธรรมประเพณี กลุ่มที่สอง คือ ผู้นำ อาทิต ผู้หน้าที่เป็นผู้นำท้องถิ่น ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำทางธรรมชาติ ผู้นำจิตอาสา ผู้นำเด็กเยาวชน กลุ่มที่สาม คือ ผู้ทรงคุณวุฒิ ในชุมชน และกลุ่มที่สี่ คือ ผู้นำที่เป็นอาสาสมัคร อาทิต อาสาสมัครดูแลผู้สูงอายุและผู้พิการ ซึ่งอยู่ภายใต้เงื่อนไขของปัจจัยและระบบคิดที่มีความเอื้ออาทร มีความเข้มแข็ง เสียสละ จุดเด่นจะมีผู้นำที่มีศักยภาพและมีบทบาทสำคัญในการทำงานและมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในชุมชน โดยชุมชนได้มีการนำองค์ความรู้ถ่ายทอดให้กับลูกหลานในโรงเรียน อาทิต ภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี ดนตรี พื้นบ้าน หมอลำ การจักสาน การทอเสื่อ เป็นต้น แต่บางอย่างก็ไม่สามารถที่จะถ่ายทอดได้ เนื่องจากมีข้อจำกัดในเรื่องของวุฒิภาวะและการใช้ภาษาที่เป็นภาษาบาลีหรือภาษาเขมร อาทิต หมอสูตร หมอพร้าหม เป็นต้น

(2) ทุนสถาบัน (Institutional capital) พบว่ามีทุนที่เป็นทุนสถาบันในพื้นที่จำแนกออกเป็น 7 ประเภท ประเภทแรก คือ กลุ่มออมทรัพย์ที่เป็นที่เป็นทุนทางด้านการเงินที่มีกลุ่มกองทุนต่างๆในชุมชน ประเภทที่สอง คือ ประเภทกลุ่มอาชีพ ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของชุมชน มีการรวมกลุ่มทำกิจกรรมโดยนำทรัพยากรในชุมชนมาประยุกต์ให้เป็นวิสาหกิจชุมชนนำรายได้สู่ครอบครัวและชุมชน ประเภทที่สาม สถาบันทางศาสนา(วัด) ซึ่งเป็นศูนย์รวมทางด้านจิตใจและเรียนรู้ธรรมะของชุมชน ซึ่งมี 2 แห่งคือวัดสระแก้วและวัดป่าบ้านค้ำบง ส่วนที่สี่ คือ สถาบันการศึกษาซึ่งเป็นสถานที่ในการอบรมสั่งสอน ให้ความรู้ตามพัฒนาการและตามบรรทัดฐานทางสังคม มีจำนวน 2 แห่ง คือศูนย์พัฒนาเด็กเล็กบ้านค้ำบงและโรงเรียนบ้านค้ำบง ส่วนที่ห้า คือ ศูนย์เรียนรู้ชุมชนมีทั้ง หมอ 2 แห่ง เป็นศูนย์เรียนรู้ด้านเศรษฐกิจพอเพียง และศูนย์เรียนรู้ชุมชนด้านการแปรรูปเสื่อกกเป็นศูนย์เรียนรู้แบบมีชีวิตให้คนในชุมชนสามารถเข้ามาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ได้ตลอดเวลา ส่วนที่หก คือ ทุนสถาบันครอบครัว ซึ่งบ้านค้ำบง มีทั้งหมด 4 หมู่คือหมู่ 8 9 11 และ 13 มีครัวเรือน 786 ครัวเรือน ระดับความสัมพันธ์ของคนในชุมชนยังคงเกาะเกี่ยวและพึ่งพาอาศัยด้วยระบบเครือญาติ นอกจากนี้แล้ว ยังมีทุนสถาบันที่เป็นหน่วยงานภาครัฐเอกชนที่ชุมชนยังให้ความสำคัญอยู่ อาทิต องค์การบริหารส่วนตำบล หน่วยงานสังกัดกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพ บริษัทฟิสิกซ์ พลัส แอนด์ เพเพอร์ จำกัด(มหาชน),โรงงานน้ำตาลขอนแก่น บจก., โรงงานสุราทิพย์มหาสิน(บริษัทขอนแก่นขวัญ จำกัด),ขอนแก่นแอลกอฮอล์ บจ.เป็นต้น โดยการเข้ามามีส่วนร่วมและบูรณาการดำเนินงานในรูปแบบของการส่งเสริม สนับสนุน วางแผนงาน โครงการ/กิจกรรม รวมทั้งการค้นหากุญแจค้นหาทุนในการดำเนินงาน ซึ่งมีความพร้อมทางด้านบริหารจัดการ บุคลากร ทรัพยากรและเครือข่าย เมื่อประกอบกับการใช้หลักปรัชญาชีวิตในการดำเนินงาน หรือมีการดำเนินงานที่มีกิจกรรมที่สร้างสรรค์สังคมแล้วก็จะเป็ทุนทางสังคมในการพัฒนาประเทศ

สรุปได้ว่า ทุนสถาบันไม่ว่าจะเป็น บ้าน วัด โรงเรียน หน่วยงานภาครัฐ/เอกชนในพื้นที่ ได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาทุนทางสังคมในพื้นที่ในรูปแบบกิจกรรม มีการส่งเสริมและสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐและเอกชน แต่หน่วยงานในพื้นที่ยังขาดความต่อเนื่องในการดำเนินงานและยังขาดการบูรณาการระหว่างหน่วยงานอย่างจริงจัง ทำให้ศักยภาพของทุนที่มีอยู่ถูกนำมาใช้ค่อนข้างน้อย

(3) ทุนวัฒนธรรม (Cultural capital) จากการศึกษาและข้อค้นพบทุนวัฒนธรรม พบว่า ชุมชนยังคงมีความสัมพันธ์อันดีและยังมีการปฏิบัติ ตามฮีต 12 คอง 14 ซึ่งจำแนกออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ประเภทวัฒนธรรม และประเพณี ซึ่งชุมชนยังคงปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอและสืบทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่น แต่ทั้งนี้ก็มีทุนบางส่วนที่อยู่ระหว่างการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่คือ ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว เนื่องจากมีเครื่องจักรกลที่มีความทันสมัยเข้ามาแทนการใช้แรงงานคน ทำให้ชุมชนหันกลับไปใช้วิถีดั้งเดิมแล้วเพื่อความสะดวก รวดเร็วและลดแรงงานคนลง ดังนั้น เราจึงพบว่าในช่วงที่มีประเพณีวัฒนธรรมชาวบ้านจะต้องหยุดพักเรื่องงานไว้ชั่วคราว หรือบางครั้งก็จะมีการจัดแบ่งคน เวลาให้เอื้อที่จะเข้าร่วมกิจกรรมไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ซึ่งในการเข้ามาร่วมในงานบุญหรือกิจกรรมในช่วงเวลาดังกล่าว อาจต้องพิจารณาเป็นเงื่อนไขหลักๆ ว่าจะต้องไม่ให้กระทบต่อประเพณีของชาวบ้านเป็นสำคัญ อนึ่งจากผลของการศึกษา ยังพบอีกว่า ชุมชนใช้ทุนทางสังคมเป็นตัวเชื่อมความสัมพันธ์อันดีของคนในชุมชนที่ยังคงปฏิบัติ รวมทั้งการมีเครือญาติ การมีงานบุญประเพณี วัฒนธรรมที่มี

การสืบทอดและปฏิบัติกันมา การมีผู้นำชุมชนและมีกลุ่มกองทุนต่างๆในชุมชนซึ่งเกิดจากการสะสมและการแปลงหรือการประยุกต์ให้เข้ากับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงของโลกตามสมัยนิยมที่เป็นการจัดสวัสดิการให้คนในชุมชน

ประเด็นที่สอง การเสริมสร้างพลังชุมชนให้เกิดกระบวนการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา มีข้อสรุป ดังนี้

- 1) การสร้างความรู้ ความเข้าใจ ทุนทั้ง 3 ประเภทในเรื่องของการนำทุนทางสังคมในพื้นที่เป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องทำความเข้าใจร่วมกันระหว่างชุมชน ภาคีเครือข่ายในพื้นที่เพื่อให้เกิดการนำทุนทางสังคมในพื้นที่มาใช้ประโยชน์อย่างคุ้มค่า
- 2) การค้นหา รวบรวมทุน การจัดหมวดหมู่ของทุนตลอดจนการจัดทำแผนที่ทุนทางสังคมของพื้นที่ เป็นขั้นตอนหรือกระบวนการที่จะช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนและให้ชุมชนได้ตระหนัก และเห็นคุณค่าของทุนทางสังคมที่มีอยู่สามารถนำมาใช้ในการวางแผนและพัฒนาชุมชนต่อไป
- 3) การนำทุนทางสังคมในพื้นที่มาใช้ประโยชน์ นอกจากจะเป็นการถ่ายทอด การอนุรักษ์ ฟื้นฟูสิ่งที่ดีงามที่มีอยู่ในพื้นที่แล้วยังเป็นการช่วยเสริมสร้างให้ชุมชนได้มองเห็นความสำคัญจากสิ่งที่มีอยู่ รู้จักวิเคราะห์แก้ไขปัญหาโดยการนำสิ่งที่มีความดีงามที่มีอยู่เรียกว่าทุนทางสังคมในพื้นที่มาใช้ประโยชน์ และบูรณาการแต่ยังคงความเป็นอัตลักษณ์ของชุมชนที่จะเป็นตัวยึดโยงทุนอื่นๆ ในชุมชนเพื่อใช้ในการเสริมสร้างพลังชุมชนให้เกิดการพัฒนา
- 4) การพัฒนาทุนอย่างต่อเนื่อง เป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่จะช่วยเสริมสร้างพลังชุมชนให้เกิดกระบวนการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา ในลักษณะของการดำเนินกิจกรรมร่วมกันของคนในชุมชนทั้งชุมชน หรือการทำกิจกรรมเฉพาะกลุ่ม หรือในลักษณะการลงแรงช่วยเหลือกัน การบำเพ็ญประโยชน์ หรือการถ่ายทอดภูมิปัญญา เป็นต้น นอกจากจะเป็นการนำทุนที่มีอยู่มาใช้ยังเป็นการพัฒนาศักยภาพให้กับคนในชุมชน ซึ่งการพัฒนาทุนอย่างต่อเนื่องในลักษณะหรือรูปแบบของการดำเนินกิจกรรมเป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนและเป็นการดึงเอาศักยภาพที่มีอยู่มาใช้และพัฒนาอย่างยั่งยืนด้วยชุมชนเอง

อภิปรายผล (Discussion)

จากการศึกษามีข้อสังเกตที่สำคัญต่อการพัฒนาและเสริมสร้างพลังชุมชนให้เกิดการนำทุนมาใช้ในการพัฒนาดังนี้

ทุนมนุษย์ ได้มีการดึงเอาศักยภาพของคนในชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ตามขีดความสามารถและข้อจำกัดของแต่ละบุคคล และรู้จักที่จะดึงเอาศักยภาพของเครือข่ายในพื้นที่มาใช้ประโยชน์ให้เกิดการบูรณาการและพัฒนาชุมชนของตนเอง ในรูปแบบของการถ่ายทอด การแลกเปลี่ยน การเสวนา ให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน อาทิเช่น ประชาชนชาวบ้าน ได้มีการจัดการความรู้โดยการนำประชาชนชาวบ้านมาถ่ายทอดภูมิปัญญาให้บุตรหลานในโรงเรียนโดยความร่วมมือกับสถาบันโรงเรียน ผ่านองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ที่เป็นผู้คอยหนุนเสริมให้เกิดกระบวนการนำทุนมาใช้ในการพัฒนา แต่ทั้งนี้ยังพบอีกว่าทุนมนุษย์ชุมชนยังไม่สามารถจัดการความรู้ ในเรื่องของการนำทุนมนุษย์ที่มีอยู่ในพื้นที่มาแปลงรูปหรือประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ ทำให้ทุนมนุษย์ที่มีอยู่ไม่ได้ถูกนำมาใช้และพัฒนาต่อยอดหรือถ่ายทอดได้ทั้งหมด

ทุนสถาบัน จากการศึกษารูปได้ว่า ชุมชนได้ให้ความสำคัญในเรื่องของสถาบันครอบครัวเป็นหลัก ซึ่งไม่ต่างจากสถาบันศาสนาและการศึกษา ส่วนสถาบันที่เป็นหน่วยงาน/องค์กรได้ให้ความสำคัญในเรื่องของการบูรณาการ (Integration) มากขึ้นโดยการเข้ามีส่วนร่วมในการพัฒนาทุนทางสังคมในพื้นที่ในรูปแบบกิจกรรม โดยมีส่วนร่วมในการวางแผนการพัฒนาชุมชน โดยการบูรณาการการดำเนินงานร่วมกัน ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคมในรูปแบบเชิงบูรณาการ (อภิศักดิ์ ธีระวิสิทธิ์, 2552:24 อ้างถึงในอภิญญา เฟื่องฟูสกุล, 2546 วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์, 2548 และ Heinrich, C.J. Lopez, Y, 2009) ด้วยความพึ่งพาอาศัยกันแบบระบบเครือญาติและมีสถาบันศาสนาเป็นที่พึ่งทางจิตใจ ที่จะช่วยขัดเกลาสังคม Resocialization ให้ประชาชนได้เห็นคุณค่าความเป็นรากเหง้าของชุมชน แต่ข้อค้นพบ คือ หน่วยงานในพื้นที่ยังขาดการบูรณาการกันอย่างจริงจัง ทำให้ศักยภาพของทุนที่มีอยู่ถูกนำมาใช้ค่อนข้างน้อย

ทฤษฎีวัฒนธรรม จากการศึกษาและข้อค้นพบ ชุมชนมีความสัมพันธ์อันดีและยังมีการปฏิบัติ ตามฮีต 12 คอง 14 อย่างต่อเนื่องแต่วัฒนธรรมประเพณีบางอย่างได้สูญหายไปกับความก้าวหน้าและทันสมัยของเทคโนโลยี และอุตสาหกรรม เช่น ประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าว เนื่องจากมีเครื่องจักรเข้ามาแทนที่แทนกำลังแรงงานที่ใช้คนในการเกี่ยวข้าวแต่เป็นการใช้เครื่องจักรในการเกี่ยวข้าวแทนการใช้แรงงานคน การคลอดลูกที่เป็นการใช้หมอต้าแย ได้สูญหายไปและไม่มี การถ่ายทอด เนื่องจากความทันสมัยในเรื่องของการรักษาที่เป็นแพทย์แผนปัจจุบันเข้ามาแทนทำให้ทุนไม่ได้ถูกนำมาใช้และไม่ มีการถ่ายทอดให้คนรุ่นหลังได้รู้จัก ทำให้วัฒนธรรมเดิมๆที่มีอยู่และการปฏิบัติสูญหายไป งานบุญประเพณีได้มีการนำมาใช้โดย การสืบทอดให้กับบุตรหลานและถูกนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหาของชุมชน ดังที่ภาภรณ์ หะวานนท์ และคณะ(2549)ได้ อธิบายถึงการนำทุนทางสังคมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยผ่านกระบวนการกิจกรรมทางสังคม เช่น กิจกรรมวัฒนธรรม ประเพณี ฮีต 12 คอง 14 กิจกรรมด้านภูมิปัญญา โดยใช้ระบบความสัมพันธ์กันของคนในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับ การศึกษาของ บัวพันธ์ พรหมพิภพ และคณะ (2546) และบัวพันธ์ พรหมพิภพ (2550) ที่พบว่า ความพยายามของรัฐ และเอกชนในการสร้างเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านยังคงอาศัยทรัพยากรจากภายนอกมากกว่าจะเกิดจากทรัพยากรภายใน หมู่บ้านระหว่างหมู่บ้าน

นอกจากนี้แล้ว ผู้วิจัยยังพบประเด็นปัญหาอีกว่า 1) เรื่องความรู้ ความเข้าใจทุนทางสังคมและรูปแบบการพัฒนา ที่ผ่านมาส่วนใหญ่ ชุมชนยังมองการพึ่งพาจากหน่วยงานภาครัฐและหน่วยงานภายนอก รวมทั้งการจัดการความรู้และ ระบบข้อมูลที่มีอยู่มาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างไร 2)ชุมชนไม่มีการค้นหา และรวบรวมทุนทางในพื้นที่อย่างจริงจัง จะใช้ เฉพาะสิ่งที่รับรู้เท่านั้น ซึ่งทุนบางอย่างที่ไม่ได้ถูกนำมาแปลงรูปก็กำลังจะสูญหายไป อาทิเช่น ภูมิปัญญาด้านหมอต้าแย ประเพณีลงแขก ซึ่งขณะนี้กำลังจะถูกทดแทนจากความรู้ข้างนอกหรือทุนทรัพยากรต่าง ๆ จากข้างนอกด้วยเทคโนโลยี 3) การขึ้นทะเบียนทุนด้านต่างๆ ยังไม่มีความชัดเจนและระดับ การยกย่องเชิดชูทุน ปราชญ์ชาวบ้านที่มีองค์ความรู้หรือภูมิ ปัญญาด้านต่างๆ ยังไม่เป็นที่ระบบที่จะเป็นแบบอย่างของสังคมและคนรุ่นหลัง ไม่มีการรวบรวมทุนไว้อย่างเป็นลายลักษณ์ อักษร รวมทั้งไม่ได้เกิดจากชุมชนคิดค้นเอง 4)แผนพัฒนาองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นไม่สอดคล้องกับการพัฒนาทุนทาง สังคมในพื้นที่และยังให้ความสำคัญในเรื่องการพัฒนาทุนค่อนข้างน้อย ทำให้การพัฒนาทุนของชุมชนไม่ได้รับการต่อยอด เป็นเพียงการอนุรักษ์และการพัฒนาบางส่วนแต่ยังขาดการมองเห็นคุณค่าอย่างแท้จริง

สรุปผลการวิจัย

จากผลการศึกษา ผู้วิจัยสรุปได้ว่า ทุนทางสังคมมีความเชื่อมโยงกับทุนทั้ง 3 ประเภท คือ ทุนมนุษย์ ทุนสถาบัน และทุนวัฒนธรรม สามารถเอื้อประโยชน์ต่อกัน ซึ่งหัวใจสำคัญในการพัฒนาศักยภาพให้เกิดการขับเคลื่อนและทำให้ชุมชนมี ความเข้มแข็ง ก็คือทุนมนุษย์ โดยการพัฒนาศักยภาพทางด้านความรู้และจิตใจ การใช้คุณค่าและเอกลักษณ์ วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ดำรงใช้ศักยภาพของคนที่เหมาะสม และมีจิตสาธารณะ โดยมีสถาบันต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชนเข้ามา บูรณาการคอยเป็นตัวหนุนเสริมและผลักดันให้เกิดการหลอหลอม โดยใช้ความเชื่อ ความศรัทธา จารีตประเพณี ที่เป็นทุน วัฒนธรรมเป็นตัวเชื่อมโยงคน ให้ตระหนักถึงรากหญ้าและการใช้ภูมิปัญญาเป็นหลักคิดและหลักเกณฑ์ในการสร้างคุณค่าและ จริยธรรม โดยการนำความรู้มารวมกันทำให้เกิดเป็น “ทุนทางสังคม” ซึ่งจะเป็ทางเลือกในการเสริมสร้างพลังชุมชนให้เกิดการ พัฒนาอย่างมีประสิทธิภาพ สร้างความมั่นคงให้กับคนในชุมชนและกลุ่มองค์กรในระยะยาว รวมทั้งการมีส่วนร่วมใน การทำกิจกรรมต่างๆ ซึ่งเป็นเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยเป็นแรงหนุนเสริม ผลักดันให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน และที่สำคัญ ทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนเป็นการเปิดกว้างและยอมรับซึ่งกันและกันเป็นปัจจัยที่ทำให้คนในชุมชนสามารถดำรงอยู่ อย่างปกติสุข รวมทั้งจะสามารถพัฒนาให้มีความเข้มแข็งด้วยพลังของชุมชนเองที่เรียกว่าทุนทางสังคม แต่ทั้งนี้ชุมชนยัง ขาดการจัดการความรู้ สู่การประยุกต์ใช้และพัฒนาให้เกิดประโยชน์ อีกทั้งการจัดเก็บข้อมูลการรวบรวมเอกสารข้อมูลให้ เป็นเชิงระบบ นอกจากนี้องค์กรภาคีเครือข่ายในพื้นที่ยังขาดการมีส่วนร่วมและการบูรณาการกันอย่างจริงจัง ขาดการใช้

กระบวนการวิเคราะห์ สังเคราะห์บทเรียนจากการใช้ทุนระหว่างชุมชนและหน่วยงานในพื้นที่ เพื่อให้เกิดพลังทางสังคมในการขับเคลื่อนทุนทางสังคมในพื้นที่สู่การพัฒนา ต่อยอดและสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนต่อไป

ข้อเสนอแนะ (Recommendations)

ข้อเสนอแนะด้านนโยบาย รัฐควรมีการกำหนดนโยบายตามยุทธศาสตร์การพัฒนาของระดับท้องถิ่นให้มีการจัดตั้งกองทุนเพื่อพัฒนาและสนับสนุนทุนทางสังคมให้เป็นโครงข่ายทุนทางสังคมในระดับพื้นที่ นอกจากนี้สถาบันการศึกษา องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ควรเป็นผู้จัดการศึกษาในเรื่องของทุนทางสังคมด้านภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณีอย่างจริงจัง เพื่อพัฒนาให้เป็นองค์ความรู้แก่บุตรหลานได้เรียนรู้ตั้งแต่ระดับชั้นประถมศึกษาจนถึงระดับอุดมศึกษา นอกจากนี้ควรนำเอาเทคโนโลยีเข้ามาเป็นเครื่องมือในการจัดทำแผนที่ทุนทางสังคม สามารถเผยแพร่ในระดับตำบล อำเภอและระดับประเทศได้ ส่วนข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ ชุมชนควรมีการสำรวจและรวบรวมทุน จัดทำแผนที่ทุนทางสังคม ให้เป็นลายลักษณ์อักษรที่ชัดเจนเพื่อนำมาประยุกต์ใช้และพัฒนาให้เกิดประโยชน์ นอกจากนี้ควรมีการใช้กระบวนการวิเคราะห์ สังเคราะห์บทเรียนจากการใช้ทุนในพื้นที่ ร่วมกับภาคีเครือข่ายอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ เพื่อพัฒนาและต่อยอด โดยหน่วยงานหรือองค์กรในพื้นที่ควรเป็นผู้ส่งเสริมสนับสนุน ให้ความสำคัญและบูรณาการทุนอย่างจริงจัง รวมทั้งชุมชนควรมีสุนัขเรียนรู้ในการถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องทุนที่มีอยู่ในชุมชน ให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้อย่างต่อเนื่องและเป็นรูปธรรม ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป การศึกษาและการค้นหาทุนทางสังคมควรมีลักษณะความร่วมมือแบบบูรณาการเครือข่ายช่วยกันกำลังความร่วมมือในการสร้างทางเลือกทุนทางสังคมเพื่อเสริมสร้างพลังทางสังคมในการพัฒนาเพื่อรับมือกับปรากฏการณ์และผลกระทบทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

- นภาพรณี หะวานนท์, พิสมัย รัตนโรจน์สกุล. (2549). *เรียนรู้กระบวนการสร้างทุนทางสังคมของชุมชน*. รายงานผลการวิจัย.โครงการปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- บัวพันธ์ พรหมพิง. (2550). *รายงานฉบับสมบูรณ์การพัฒนารูปแบบการบูรณาการเครือข่ายกองทุนสวัสดิการชุมชนในระดับอำเภอ อำเภอห้าพอง จังหวัดขอนแก่น*. ขอนแก่นการพิมพ์ _____ . (2546). *ทุนทางสังคม: มรดกเก่าจะนำไปรอดจริงหรือ*. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- อภิศักดิ์ ธีระวิสิทธิ์ และคณะ. (2552). *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ การเสริมสร้างภูมิคุ้มกันทางสังคมเพื่อความอยู่ดีมีสุขของท้องถิ่นอย่างยั่งยืน*. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- อเนก นาคะบุตร. (2545). *ทุนทางสังคมและประชาสังคมในเมืองไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน.